

БОНАПАРТИЗМ ЯК ТИП ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ У ФРАНЦІЇ (1799–1814/1815)

Ігор Осадчук

Львівський національний університет імені Івана Франка

(стаття надійшла до редколегії – 28.09.2017 р., прийнята до друку – 30.10.2017 р.)

© Осадчук І., 2017

Проаналізовано основні підходи до визначення бонапартизму. З'ясовано особливості формування та функціонування політичного режиму у Франції у 1799–1814/1815 рр. Виокремлено два етапи функціонування бонапартизму: консульський (1799–1804) та імператорський (1804–1814/1815). Бонапартизм у Франції у 1802–1814/1815 рр. визначено як історичний прототип авторитарного режиму.

Ключові слова: політичний режим, Наполеон I Бонапарт, бонапартизм, авторитаризм, плебісцит, сенатус-консульт, Франція.

BONAPARTISM AS A TYPE OF POLITICAL REGIME IN FRANCE (1799–1814/1815)

Ihor Osadchuk

The article is devoted to analyzing basic approaches to the definition of Bonapartism. Bonapartism is considered: as a model or an ideal type of a political system, which tends to be repeated in certain circumstances; as a political ideology of the post-revolutionary period, aimed at implementation of the principles of centralism; as a system of institutions and governance's procedures that enables the practical realization of the aforementioned ideology in a divided society. The author clarified the peculiarities of the formation and functioning of the political regime in France in 1799–1814/1815 and outlined two stages of the functioning of Bonapartism, i.e. the consular (1799–1804) and the imperial (1804–1814/1815) ones. The author also identified the role of constitutional referendums/plebiscites and Senatus-consultes in the formation of the political regime of Napoleon I Bonaparte. The scientific attention is focused on the constitutional powers of the institutions of legislature, executive and judiciary. The researcher also found out the place of the State Council (government institution), which was entrusted with legislative functions, in the political system. In addition, the features of the formation and functioning of local self-government were also considered. It was determined that the main government institutions were formed by appointment. The main features of Bonapartism as a type of political regime in France in 1799–1814/1815 were as follows: dominance of executive over legislature and judiciary; reliance on the powers of the head of executive and his positioning as a “leader of the nation”; control of the system of local self-government by the central executive; strict police supervision and censorship; suppressing any opposition. It was found that due to the brutal suppression of opposition, the Bonapartist regime provided political stability in France. Consequently, Bonapartism in France in 1802–1814/1815 should be defined as the historical prototype of the authoritarian regime.

Key words: political regime, Napoleon I Bonaparte, Bonapartism, authoritarianism, plebiscite, senatus-consulte, France.

Одним із головних питань аналізу сучасних політичних режимів є визначення чинників їх формування. У цьому контексті актуальним є дослідження такого історичного типу політичного режиму як бонапартизм.

В українській політичній науці феномен бонапартизму є недостатньо вивченим. Теоретичний аспект бонапартизму як типу політичного режиму досліджував О. Биков [Биков 2016]. Серед зарубіжних дослідників, які аналізують бонапартизм, варто виділити таких: Ф. Дваєр [Dwyer 2010], С. Газарісінг [Hazareesingh 2004], К. Емслі [Emsley 2003], С. Інглунд [Englund 2004], А. Медушевський [Медушевский 2005], [Я. Шимов](#) [Шимов 2008]. У

межах цього дослідження аналізуємо бонапартизм як тип політичного режиму у Франції у 1799–1814/1815 рр. (за часів правління Наполеона I Бонапарта).

Метою дослідження є аналіз особливостей формування та функціонування бонапартизму як типу політичного режиму у Франції у 1799–1814/1815 рр. та встановлення того, наскільки цей режим можна визначати як історичний прототип авторитаризму.

Проаналізуємо основні підходи до визначення бонапартизму. С. Газарісінг розглядає бонапартизм як авторитарний режим, що встановлюється “популярним національним лідером, який затверджений всенародним голосуванням, стоїть над політичними партіями, пропагує рівність, прогрес і соціальні

зміни, розглядає релігію як один із засобів державної політики, вірить у здатність центральної влади перетворити суспільство, утверджує культ “нації”, її слави та загальну віру в національну єдність [Hazareesingh 2004: 11]. На думку Я. Шимова, бонапартизм – це авторитарна влада меншості, часто мінімально можливої меншості: однієї людини, хоча насправді лідер такого режиму не завжди володіє справді абсолютними повноваженнями під час прийняття ключових політичних рішень. Проте така влада існує з волі більшості і легітимізується за допомогою інститутів прямої демократії, найчастіше плебісцитів. З погляду соціальної структури, бонапартизм зазвичай підносить себе як “загально-національний”, надкласовий режим, хоча насправді спирається на ті соціальні групи, чийм інтересам насамперед відповідає його існування. Суттєвою ознакою такого режиму є те, що він зазвичай виникає після бурхливого періоду революційних змін і суспільної нестабільності, забезпечуючи в очах більшості громадян додаткову легітимність. Водночас бонапартистський режим є спадкоємцем і продовженням справи революції [Шимов 2008].

А. Медушевський розглядає бонапартизм у трьох аспектах: 1) як модель або ідеальний тип конкретної політичної системи, що має тенденцію до повторення за певних обставин; 2) як політичну ідеологію постреволюційного періоду, спрямовану на реалізацію принципів центризму; 3) як систему інститутів і процедур управління, що дає можливість практичної реалізації вищезазначеної ідеології в умовах розділеного суспільства [Медушевський 2005].

Визначимо особливості формування та функціонування політичного режиму у Франції у 1799–1814/1815 рр. Виокремлюємо два етапи функціонування бонапартизму: консульський (1799–1804) та імператорський (1804–1814/1815). Коли в жовтні 1799 р. генерал Бонапарт прибув до Франції, країна була на межі нової громадянської війни. Його зустріли як “рятівника вітчизни” всі ті, хто не бачив іншого способу уникнути монархічної реставрації та повторення жахів терору, крім як за допомогою державного перевороту і встановлення сильної виконавчої влади [Арзаканян... 2005: 213].

У Франції відродження сильної держави не було результатом консенсусу, вираженого конституційною конвенцією, а швидше результатом наполегливості і енергії однієї людини з вражаючим організаційним потенціалом – Наполеона Бонапарта [Aguilera-Barchet 2015: 450]. 9 листопада 1799 р. Наполеон здійснив державний переворот. Французький народ прагнув формування сильного уряду, щоб стабілізувати ситуацію в країні [Englund 2004: 166].

Нову Конституцію 1799 р. бул винесено на всенародне схвалення (плебісцит). Всього 1562 особи

з 3 млн тих, хто голосував, наважилися сказати їй “ні”. Дві третини виборців взагалі не взяли участі в голосуванні. Формально в основу Конституції від 13 грудня 1799 р. (або Конституції VIII року згідно з французьким революційним календарем) був покладений принцип поділу влади. Фактично законодавча влада підпорядкована виконавчій. Уряд складався з трьох консулів, які призначались терміном на десять років. У 1799 р. третій консул призначався тільки на п'ять років. Конституція призначила першим консулом Наполеона Бонапарта. Перший консул був наділений такими повноваженнями: оприлюднював закони; призначав і звільняв членів Державної ради, міністрів, послів та інших державних представників за кордоном, офіцерів сухопутних і морських збройних сил, членів місцевих адміністрацій та комісарів уряду при трибуналах. Крім того, перший консул призначав кримінальних, цивільних, касаційних суддів (без права їхнього звільнення). Щодо решти актів уряду другий і третій консули виконували тільки дорадчу функцію (остаточне рішення приймав перший консул) [Конституція 1799].

Уряд виконував такі функції: розпоряджався доходами та витратами держави; контролював виготовлення грошей; забезпечував внутрішню безпеку і зовнішній захист держави; розпоряджався сухопутними і морськими збройними силами; підтримував зовнішньополітичні відносини (проведення переговорів, укладання договорів про мир, перемир'я, союз, нейтралітет, торговельні та інші угоди) [ibid.]. Тільки уряд був наділений правом законодавчої ініціативи. Як зазначає Е. Джейнчилл, вперше після революції виконавча влада мала надзвичайно експансивну “регулюючу силу” [Jainchill 2008: 239].

Законодавча влада була ще слабшою, ніж у період Директорії. У системі законодавчої влади функціонувало три палати: Трибунат, Законодавчий корпус і Сенат (асамблея/збори нотаблів). Сенат призначав трьох консулів, членів законодавчих асамблей, Трибунату та Законодавчого корпусу. Сенат не був незалежним інститутом. Участь Бонапарта у виборах першого Сенату була вирішальною. До сенату належало 80 членів. Віковий ценз до senatorів становив 40 років. Спочатку інші два консули Е.-Ж. Сієс та П.-Р. Дюко, які були підпорядковані Бонапарту, призначили 29 senatorів, а останні – решту складу. Члени Сенату призначалися довічно. Сенат отримав повноваження видавати декрети (сенатус-консульти). Перший консул використовував цей законодавчий механізм, щоб протистояти будь-якій парламентській опозиції [Emsley 2003: 13-14].

Особливе місце в політичній системі належало Державній Раді (урядовий інститут, створений

першим консулом), що була наділена законодавчими функціями. Цей інститут був фактично еквівалентом старої королівської ради, яка в епоху абсолютної монархії писала законопроекти, була уповноважена тлумачити закони і володіла вищою юрисдикцією в адміністративних справах. Ймовірно, відродження Державної ради стало найвідчутнішим доказом того, що перший консул мав намір від початку відновити монархію у Франції [Aguilera-Barchet 2015: 454]. Державна рада виконувала такі функції: представляла урядові законопроекти, видавала розпорядження щодо діяльності публічної адміністрації, вирішувала труднощі, що виникали в адміністративній діяльності.

У законодавчому процесі брали участь такі політичні інститути: Державна Рада (основна функція – розроблення законопроектів; написання і редагування законопроектів); Трибунат (основна функція – обговорення законопроектів); Законодавчий корпус (основна функція – схвалення/відхилення законопроектів); Сенат (схвалення/скасування закону з погляду його конституційності чи неконституційності). Зі складу Державної ради виділялися сенатори (“оратори”), які виступали від імені уряду в Законодавчому корпусі (не більше ніж три для “захисту” одного законопроекту). Законодавчий корпус приймав закони за допомогою таємного голосування і без обговорення законопроектів, які вже перед цим обговорювались ораторами Трибунату й уряду. Перший консул оприлюднював закон на десятий день, після його прийняття Законодавчим корпусом, крім випадків, коли цей нормативний акт було внесено в Сенат як неконституційний. У цьому разі Сенат схвалював або скасовував відповідний нормативний акт. Фактично основні інститути влади формувалися через призначення. Консули призначали членів Сенату, сенатори – членів Трибунату і Законодавчого корпусу. Всі елементи державного правління перебували під контролем виконавчої влади і, зокрема, першого консула [Арзаканян... 2005: 216]. Формально було відновлено загальне виборче право, проте фактично ліквідовано вибори, оскільки громадяни не голосували, а подавали списки кандидатів (нотаблів), які могли б стати частиною різних державних органів. Це була “легітимізована диктатура” [Bluche 1980: 24].

У лютому 1800 р. Наполеон здійснив адміністративну реформу. Взявши владу в свої руки, Бонапарт скасував виборність глав місцевої адміністрації і повністю підпорядкував її своєму контролю. Він особисто призначав префектів (глав адміністрації) департаментів і мерів міст з населенням понад 5 тис. осіб. На цих посадових осіб було повністю покладено місцеве управління. Представ-

ницькі інститути (департаментські, окружні, муніципальні ради) отримали лише дорадчі функції. Їхні члени також призначалися першим консулом або префектами. Суттєво були обмежені права Парижа. Посада мера французької столиці і міський муніципалітет були ліквідовані. Париж в адміністративному відношенні підпорядковувався префекту столичного департаменту Сена, причому охорону громадського порядку здійснював префект поліції [Арзаканян... 2005: 218]. Наполеон збільшив склад урядових міністерств, зокрема Міністерства внутрішніх справ, Міністерства поліції та Міністерства війни, а також провів реструктуризацію місцевого самоврядування через систему префектур, створених у департаментах Франції, які отримали ключову роль у новій централізованій адміністративній державі [Laven... 2000: 2]. Так, Франція стала країною з адміністративним наглядом [Bergeron 1990: 23].

Адміністративну централізацію доповнювали заходи щодо посилення поліцейського контролю над суспільним життям. У січні 1800 р. під приводом боротьби з ворогами республіки було закрито більшість паризьких газет (60 з 73). Газетам було заборонено висвітлювати питання політики. Одна з них, “Le Moniteur universel”, отримала статус офіційної. Хоча формально не існувало цензури друку, фактично її здійснював Ж. Фуше [Арзаканян... 2005: 218]. У березні 1800 р. Бонапарт реалізував судову реформу. Судді не обиралися, а призначалися першим консулом, а також державними адвокатами (“урядовими комісарами”). Судді, на відміну від державних адвокатів, призначались довічно. Крім того, Бонапарт створив 29 апеляційних судів. Фактично судді набули статусу чиновників, службова кар’єра яких залежала від волі першого консула [Aguilera-Barchet 2015: 457].

Конституція X року була схвалена на конституційному референдумі 10 травня 1802 р. (“за” проголосували понад 3,5 млн осіб). Результати референдуму були оприлюднені в сенатус-консульті 2 серпня 1802 р., що проголосив Бонапарта довічним консулом [Soboul 1983: 49]. Конституція була введена органічним сенатус-консультом 4 серпня 1802 р. і затвердила Першу республіку. Повноваження Сенату, на відміну від повноважень Трибунату і Законодавчого корпусу, були розширені. Сенат отримав право зміни Конституції, а також розпуску Трибунату і Законодавчого корпусу. Конституція розширила повноваження першого консула, який був наділений правом призначення нових членів Сенату; правом помилування; правом самостійно підписувати міжнародні договори.

Органічним сенатус-консультом від 18 травня 1804 р. прийнято нову Конституцію (Конституцію XII року). Для ратифікації проекту конституції

6 листопада 1804 р. було проведено конституційний референдум [Référéndum 1804]. Із 7 млн виборців 52,8 % не брали участі у голосуванні. За прийняття Конституції, а отже, за створення імперії було подано 99,93 % голосів виборців [ibid.]. Незважаючи на те, що громадськість підтримувала затвердження імперії, все ж підтримка не була однострійною. Опозицію Наполеону складали республіканські елементи в армії та колишні якобінці [Dwyer 2010: 356]. Конституція 1804 р. встановила монархію та проголосила Наполеона імператором французів. Наполеон вважав монархічну владу як найдоцільнішу для встановлення порядку та розвитку сильної держави. Згідно зі ст. 3 Конституції 1804 р., імператорський титул передавався прямим нащадкам імператора, за винятком жіночого потомства і їхніх дітей. Так, відновлювався принцип прімогенітури (первородства) “старого режиму” (фр. ancien regime). У разі відсутності спадкоємців Наполеон міг вибрати наступника через усиновлення когось із дітей або онуків своїх братів [Тюлар 2009: 137].

У Сенаті формально створено дві комісії: 1) комісія з особистої свободи, що була зобов’язана розглядати випадки незаконних арештів; 2) комісія свободи преси, покликана зменшувати зловживання цензурою. На практиці ж ці комісії тільки направляли подання міністрам. Зміни, внесені до повноважень Трибунату, позбавили цей інститут права обговорювати на своїх пленарних засіданнях тексти законів, внесених урядом. Конституція передбачала оновлення половини складу Трибунату кожні п’ять років. Сенатус-консульт від 19 серпня 1807 р. остаточно ліквідував цей інститут, передавши функції з повторного читання законопроектів Законодавчому корпусу. Зроблено подальші кроки до відновлення дворянства, створено шість посад вищих сановників (верховний виборщик, архіканцлер, державний архіканцлер, архіказначей, великий коннетабль і великий адмірал) і посади великих офіцерів імперії (зокрема вісімнадцяти маршалів). Сановники головували у виборчих колегіях. Режим відображав концепцію легітимності Наполеона як публічно визнаного імператора, який діяв від імені народу, користувався його довірою і повністю присвятив себе сприянню загального добробуту [Bergeron 1990: 5].

За Наполеона був створений особливий політичний режим, відмінний від тих, які до цього були у Франції і які в цей час існували в Європі. В історичній літературі він отримав назву бонапартистського. Характерними ознаками цього режиму є високий рівень концентрації влади, централізація і бюрократизація управління, жорсткий поліцейський нагляд і цензура, придушення будь-якої опозиції. Усе це дає змогу оцінити його як диктатуру. Формально імператорська влада була делегована

Наполеону народом внаслідок плебіситу. В імперії зберігалися парламентські інститути. Незважаючи на їхню фіктивність, вони надавали режиму видимість демократизму. Ще однією рисою бонапартизму було те, що державна влада не мала чітко вираженої партійної та соціальної орієнтації. Влада виступала як верховний арбітр у соціальних і політичних конфліктах. Бонапартизм можна вважати реакційним у тому, що стосується придушення демократичних сил і обмеження демократичних принципів. Проте за рахунок жорстокого придушення опозиції бонапартистський режим встановлював у Франції політичну стабільність, яка була життєво необхідна для розвитку нових соціальних відносин.

Основними результатами процесу політичних та адміністративних реформ стало вироблення чітких параметрів бонапартистської системи влади: зміна ідеології режиму; централізація влади; обмеження (аж до повного придушення) незалежності законодавчої влади; дискредитація парламентських дебатов: скасування багатопартійності і духу фракційної боротьби, ролі ідеологічних дискусій у політиці; боротьба з іншими автономними центрами впливу: незалежними регіональними лідерами – нотаблями, представниками фінансової олігархії; перетворення уряду на виконавчий орган, позбавлений власної ініціативи; нейтралізація положень конституції, що стосуються ролі Законодавчого корпусу і Сенату в законодавчій політиці. Антипарламентаризм взагалі став характерною ознакою бонапартизму. Реалізація цієї програми зробила систему управління надцентралізованою і негнучкою. Наполеон реалізував, так, абсолютистську централізацію влади. Він створив адміністративну державу (державних службовців призначав уряд і вони були повністю йому підзвітні). Крім того, бонапартистський режим був спадкоємцем і продовженням справи революції [Шимов 2008].

Конституцію 1804 р. змінено спочатку сенатус-консультом від 19 серпня 1807 р. (ліквідовано Трибунат), а потім так званім Додатковим актом 1815 р., прийнятим після повернення Наполеона на трон (“Сто днів”). Конституція 1804 р. остаточно скасували Бурбони в 1815 р.

Так, основними ознаками бонапартизму як типу політичного режиму у Франції у 1799–1814/1815 рр. виділено такі: 1) домінування виконавчої влади над законодавчою та судовою; 2) опора на авторитет глави виконавчої влади, його позиціонування як “лідера нації”; 3) контроль системи місцевого самоврядування центральною виконавчою владою; 4) жорсткий поліцейський нагляд і цензура; 5) придушення опозиції. На підставі співвідношення цих ознак з ознаками авторитаризму, виділених у працях Дж. Ганді [Gandhi... 2007; Gandhi... 2006; Gandhi... 2009], Б. Геддес [Geddes 2004],

Х. Лінца [Linz 2000], бонапартизм у Франції у 1802–1814/1815 рр. визначаємо як історичний прототип авторитарного режиму. У подальших дослідженнях проаналізуємо бонапартизм у Франції у 1848–1870 рр. (правління Шарля Луї Наполеона / Наполеона III Бонапарта).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Арзаканян, М., Ревякин, А., Уваров, П. (2005). История Франции. Москва: Дрофа.
- Биков, О. (2016). Бонапартизм як тип політичного режиму (теоретичний аспект). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 27, 128–130.
- Конституция Французской Республики 22 фримера VIII года (13 декабря 1799 г.). Отримано з <http://larevolution.ru/Constitution99.html>
- Медушевский, А. (2005). Русский бонапартизм как предмет сравнительного изучения. *Труды Института российской истории РАН*, 5, 118–181. Отримано з <http://ebookiriran.ru/index.php?view=article§ion=8&id=47>
- Тюлар, Ж. (2009). Наполеон, или Миф о “спасителе”. Москва: Молодая гвардия. Отримано з <http://www.etextlib.ru/Book/Details/17170>
- Шимов, Я. (2008). Укрощенная революция: три лика бонапартизма. *Неприкосновенный запас*, 4(60). Отримано з <http://magazines.russ.ru/nz/2008/4/sh10.html>
- Aguilera-Barchet, B. (2015). A History of Western Public Law: Between Nation and State. Springer.
- Bergeron, L. (1990). France under Napoleon. Princeton: Princeton University Press.
- Bluche, F. (1980). Le bonapartisme: aux origines de la droite autoritaire (1800–1850). Paris: Nouvelles Editions Latines.
- Dwyer, P. (2010). Napoleon and The Foundation of The Empire. *The Historical Journal*, 53(2), 339–358.
- Emsley, C. (2003). Napoleon: Conquest, Reform and Reorganisation. New York: Routledge.
- Englund, S. (2004). Napoleon: A political life. New York: Scribner.
- Gandhi, J., Przeworski, A. (2007). Authoritarian institutions and the survival of autocrats. *Comparative political studies*, 40(11), 1279–1301.
- Gandhi, J., Przeworski, A. (2006). Cooperation, cooptation, and rebellion under dictatorship. *Economics & politics*, 18(1), 1–26.
- Gandhi, J., Lust-Okar, E. (2009). Elections Under Authoritarianism. *Annual Review of Political Science*, 12(1), 403–422.
- Geddes, B. (2004). Authoritarian Breakdown. UCLA Los Angeles: Department of Political Science.
- Hazareesingh, S. (2004). The Legend of Napoleon. London: Granta Books.
- Jainchill, A. (2008). Reimagining politics after the terror: The Republican origins of French liberalism. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Laven, D., Riall L. (2000). Restoration government and the legacy of Napoleon. In D. Laven & L. Riall (Eds.),

Problems of government in restoration Europe: Napoleon's legacy. Oxford: Berg.

Linz, J. (2000). Totalitarian and Authoritarian Regimes. London: Lynne Rienner Publishers.

Référendum sur la constitution de l'an XII (1804). Retrieved from <http://mjp.univ-perp.fr/france/ref1804.htm>

Soboul, A. (1983). La civilisation et la Révolution française: La France napoléonienne. Paris: Arthaud.

REFERENCES

- Aguilera-Barchet, B. (2015). A History of Western Public Law: Between Nation and State. Springer.
- Arzakanyan, M., Revyakin, A., Uvarov P. (2005). The History of France. [In Russian]. Moscow: Drofa.
- Bergeron, L. (1990). France under Napoleon. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bluche, F. (1980). Le bonapartisme: aux origines de la droite autoritaire (1800–1850). Paris: Nouvelles Editions Latines.
- Bykov, O. (2016). Bonapartism as type of political regime (theoretical aspect). [In Ukrainian]. *The Actual Problems of Ukrainian and Worldwide History*, 27, 128–130.
- Constitution of French Republic 22th Frimaire of VIIIth year (13 December 1799). [In Russian]. Retrieved from <http://larevolution.ru/Constitution99.html>
- Dwyer, P. (2010). Napoleon and The Foundation of The Empire. *The Historical Journal*, 53(2), 339–358.
- Emsley, C. (2003). Napoleon: Conquest, Reform and Reorganisation. New York: Routledge.
- Englund, S. (2004). Napoleon: A political life. New York: Scribner.
- Gandhi, J., Lust-Okar, E. (2009). Elections Under Authoritarianism. *Annual Review of Political Science*, 12(1), 403–422.
- Gandhi, J., Przeworski, A. (2007). Authoritarian institutions and the survival of autocrats. *Comparative political studies*, 40(11), 1279–1301.
- Gandhi, J., Przeworski, A. (2006). Cooperation, cooptation, and rebellion under dictatorship. *Economics & politics*, 18(1), 1–26.
- Geddes, B. (2004). Authoritarian Breakdown. UCLA Los Angeles: Department of Political Science.
- Hazareesingh, S. (2004). The Legend of Napoleon. London: Granta Books.
- Jainchill, A. (2008). Reimagining politics after the terror: The Republican origins of French liberalism. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Laven, D., Riall L. (2000). Restoration government and the legacy of Napoleon. In Problems of government in restoration Europe: Napoleon's legacy. Oxford: Berg.

Linz, J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. London : Lynne Rienner Publishers.

Medushevskiy, A. (2005). Russian binapartism as the subject of conmparative studies. [In Russian]. *Proceedings of Institute for Russian History, Russian Academy of Science*, 5, 118-181. Retrieved from <http://ebookiriran.ru/index.php?view=article§ion=8&id=47>

Référendum sur la constitution de l'an XII (1804). Retrieved from <http://mjp.univ-perp.fr/france/ref1804.htm>

Shimov, Ya. (2008). The Mortified Revolution: Three Faces of Bonapartism. [In Russian]. *Neprikosnovenny zapas*, 4(60). Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nz/2008/4/sh10.html>

Soboul, A. (1983). *La civilisation et la Révolution française: La France napoléonienne*. Paris: Arthaud.

Tyular, Zh. (2009). Napoleon or the myth of "savior". [In Russian]. Moscow: Molodaya Gvardiya. Retrieved from: <http://www.etextlib.ru/Book/Details/17170>

